

NEPAKARTOJAMOJO LIUDYTOJAS – ALBINAS MARIUS KATILIŠKIS

[...]

Šiaip dažniausiai literatūroje žmogaus profilį atpažįstame pagal savybes, kurios galiausiai yra kažkuria prasme moralinės, t. y. iš esmės skiriasi nuo kitų gyvybės formų. Bet apie Katiliškio žmones labai sunku daryti moralinius sprendimus, jeigu norima juos išvesti iš kokio nors transcendentinio tikėjimo arba iš intelektualinės, abstrakčios vertybių sistemos. Kada visi žmonių veiksmai turi savo pradžią gamtos dėsniuose, kurie juk negali būti kaip nors moraliai vertinami, tikruoju visų vertybių matu pasidaro gamta, pats amžinas visatos buvimo faktas. Vienintelis moralinę vertę turįs veiksmas tada gali būti tiktai susitaikymas su tuo visatos faktu – nebūtinai nusilenkimas jam, atsižadėjimas savo žmogiškųjų polėkių, bet sąmoningesnis priėmimas ir savęs, ir pasaulio tokių, kokie esame, apsisprendimas už organišką gyvybės ir mirties principą su visomis jo pasekmėmis. Jeigu kalbėtume apie filosofinį Katiliškio kūrybos aspektą, tai jį sudaro šita giliai visose tikrovės apraiškose glūdinti, daug išgyvenimų ir kentėjimų slepianti dvasios ramybė, amžinoji visatos rimtis.

Tačiau dėl šito pačios gamtos stovėjimo Katiliškio kūrybos centre susidaro lyg ir optinė iliuzija, lyg ir išdyla žmogaus profilis jį supančioj tikrovėj. Atrodo, kad jam charakteriai vaidina mažesnę rolę negu aplinkybės, kuriose jie atsiduria, ir dėl to skaitytojas, nežiūrint daugybės visokių nuotykių, komedijų ir tragedijų, lyg ir pasigenda žmogaus nepriklausomai atliekamo veiksmo, laisvai pasirinkto šviesaus arba tragiško likimo. Čia nenorima pasakyti, kad jo charakteriai lėkšti ar netikri, kad jiems trūksta individualumo. Kaip tik priešingai – iš daugybės žmonių, kuriuos sutinkame jo romanuose ir novelėse, kiekvienas savaip daugiaspalvis ir gyvas, nepakartojamas ir neužmirštas. Kas galėtų užmiršti, pavyzdžiui, tą ramų dvasios milžiną Dryžą arba keistai bejėgį, savo aistrų ir gyvenimo vėjų blaškomą stipruolį Tilių Gelažių, arba, vėl, turtingą ir gašlų senį Doveiką, kuris praleido amželi, ardamas žemę mylinčia ranka, bet taip pat ir visais būdais skriausdamas silpnesnius, kad pats dar daugiau praturtėtų, ir kuris jaučiasi, kad jis kaip upė, į kurią taip savaime suteka visokių žemiškų gėrybių upeliai. Dalyko esmė ta, kad šitie žmonės mums neužmirštami ir nepakartojami lygiai taip, kaip ir eglė kad stovi vienintelė ir nepakartojama tankiam eglyne. Jos individualumas statistinis. Panašiai ir Katiliškio žmonių gilumas nėra pastatomas prieš juos supančią tikrovę, bet tą tikrovę tiktai išreiškia; žmogus savo mintimis ir jausmais tiktai išsako tai, kas gamtoje jau savaime glūdi.

Tokiu būdu žmogaus gyvenimo eiga pasidaro lyg ir gamtoje vykstančių procesų galutinė išdava. Kol žmogus neprievartauja gamtos, nesistengia kaip nors nukreipti tos didžiosios upės tekėjimo, tol jis ir pats pasilieka turtingas ir tvirtas; ramus savo instinktyviu visatos paslapčių žinojimu. Bet tada niekas ir nesikeičia, amžinybės laikrodžiui vienodai tiksint, ir neįmanoma duoti gyvenimui tą staigų tempo pasikeitimą, tą nukrypimą iš nustatytos vagos, kurį literatūroj vadinam veiksmu arba fabula. Tuo atžvilgiu kiekvienas romanas faktiškai aprašo tam tikrą katastrofą – natūralios dalykų eigos pakeitimą ir jo pasekmes tiek žmogui, tiek ir gamtai. Katiliškio novelių, o ypač jo romano *Miškais ateina ruduo*, kūrybinė dinamika kaip tik ir susidaro iš to, kad žmogus pradeda keisti gamtą ir pats tada neišvengiamai keičiasi, dažniausiai rieda žemyn, menkėja ir iškrypsta, kol jį ištinka tragedija – jo veiksmų logiškas galas. Romano pradžioj zimagorai kerta mišką, keičia gamtovaizdį, ir kartu su tuo keičiasi jų likimas. Paskui dar ateina balų sausinimas, kelių tiesimas ir atneša su savim naujus pasikeitimus žmonių gyvenimuose, vedančius į galutinę nelaimę. Pagrindinis veikėjas Tilius Gelažius

vis svajoja kaip nors išeiti iš aplinkybių rato, bet jam nesiseka, ir jis, pats to nenorėdamas ir nesuprasdamas, daro tai, ką padėtis diktuoja – pasisamdo Doveikai bernu, duodasi gražios šeimininkės Doveikienės suviliojamas, pameta savo buvusią numylėtinę, ir galų gale mes jį matome gulintį kruviną pievoj, peršautą pavydaus Doveikos.

Šitas neišvengiamas nelaimės artėjimas yra autoriaus labai gerai apvaldytas romano struktūros atžvilgiu. Griežtai kontroliuodamas kiekvieną žingsnį, rūpestingai apgalvodamas kiekvieną smulkmeną, autorius vis dėlto sugeba sudaryti gaivališko žemyn smukimo iliuziją, tarsi kokia didelė upė nejučia kauptų jėgas, didintų greitį ir staiga užlūžtų baisiu katastrofos krikliu, nusinešdama su savim bergždžiai kovojančius žmones ir jų menkus laivelius. Romano kreivė susideda iš lėto, laipsniško nelaimės ženklų augimo, vis didėjančio jausmo, kad turės įvykti kažkas negero, ir po to – staigios katastrofos, kada susikerta visi keliai ir veikėjus užgriūva skaitytojo jau seniai nujausta katastrofa. Kai kurie veikėjai pasilieka akli beveik iki pat galo, o kitiems yra duota pasibaisėtina dovana skaityti ir suprasti visus ženklus ir permainas ir žinoti, kad tragedija tikrai įvyks, ir vis tiek pasilikti bejėgiams gyvenimo srovėj.

Iš pradžių tie ženklai sunkiai pastebimi. Štai Tilius, ką tik susiderėjęs dirbti pas Doveiką, išsineša neaiškų įspūdį, kad naujoji šeimininkė Doveikienė labai jauna ir graži. Prie to įspūdžio, tačiau, prisideda ir dar vienas, ypatingas jausmas:

„Jos pavidalas tai traukėsi, tai tįso, tartum žiūrint pro langą, kur įdėtas prastos gamybos stiklas, nevienodais sluoksniais susiklostęs ir bjauriai sudarkęs daiktus ir žmones.“

Tuo būdu tarp Tiliaus ir Doveikienės jau iš karto atsistoja toks likimo stiklas, pro kurį galima kiaurai matyti, lyg jo ir visai nebūtų, bet kuris vis tiek jau sudarko jų veidus nelaimės ženkle.

Romanui rutuliojantis, perspėjimai dažnėja. Doveika jautriai miega, jis laiko parankiui užtaisytą šautuvą. Tiliaus ir Agnės meilės istorija, rodos, taip švelniai lyriška, gaivališka ir nenugalima, vis dėlto negali išvesti jų iš likimo paruoštų pinklių. Skaitytojas tai gali nujausti iš to, kaip aprašomas vienas jų judviejų pasivaikščiojimas: gražus miško takelis atsimuša į bjaurų klampyną.

Paskui negeras nujautimas lyg ir išplečia savo sparnus virš visos vietovės. Žmonės dirba, keičia aplinką, o virš jų pakimba nyki grėsmė. Senas eigulys, įpratęs skaityti gamtos hieroglifus, labai priešingas pelkių ir ežero nusausinimui, visur mato ženklus, žadančius nelaimę:

„Senasis jau dabar gali pasakyti, kuom baigsis ta velnystė. Kas upę ir nuleis ežerą. Tai kur pasidės lietaus vandenys, ir kur susirinks palaidžių nuvarytas sniegas? Jis pasakytų, bet kas jo klausys? Gerai, gerai. Tai ko traukiasi gyvatės iš tyrelio, jeigu gerai? Vieną jis matė suvažinėtą ant vieškelio, kai buvo atkrapenęs prie griovio ir ten jį apnešė dulkėmis nužviegusi, juoda, kaip kermis mašina. Ir už laidario, už epušroto, kur prasideda lieknas, vadinamas Velnio akim, jos rinkosi tabūnais ir po kelias, virvėmis susivijusios, šliaužė paupin ir plaukė į kitą pusę.“

Šitaip visa romano atmosfera prisipildo negero nujautimo gyvatėmis ir palengva užnuodija žmonių širdis. Jau paskui paaiškėja, kad Doveikienė savo vyro niekad nesmylėjo, bjaurėjosi juo, gašliu seniu, ir nebesitverdama ilgėjosi jauno, stipraus Tiliaus. Vėliau miršta juodasis pranašas eigulys, ir kaip tik Tilius iškasa jam duobę, tuo tarpu jausdamas, kad po jo paties kojomis veriasi kita duobė. Doveika, apvaikščiodamas savo laukus, randa nugulėtą vietą rugiuose ir žmonos šukas, tačiau neatpažįsta. Jis dar nežino, kad jo žmona jau seniai leidžia naktis su Tiliu, niekas dar to nežino, ir vis tiek visi jaučia, kad kažkas darosi ne taip. Tilius jau galutinai atsiveikina su Agne, niūriai galvodamas, kaip jis vis giliau grimzta į piktą ir klastingą, liūną. Žiūri jis į savo šeimininko vienkiemį ir mąsto:

„Saulė pakyla ir nusileidžia. Basiuliškių vienkiemyje taip neišpasakytai tylu. O vieną dieną viskas susijaus ir istorija pasibaigs negražiai.“

Taip Tilius laukia, „kas kartas vis baisiau ir baisiau“, o istorijos galas jau visai čia pat. Staiga Doveikos nuskriaustas mažžemis Krivickas Vargdienis uždega mišką, tikėdamasis Doveikai pakenkti. Gaisras, tiesa, greit praeina, bet kemsynai smilksta ir toliau, leisdami dvokiančius dūmus, degindami iš jų gyvates. Tilius jaučia, kaip jo širdyje „rūpestis smelkėsi lėtai, beveik nepastebimai, bet užtikrintai, pastoviai, tarsi skalsus lietus, prasidėjęs rūku ir lijundra, permerkiąs iki paskutinio siūlelio“. Griausmu trenkia staigi atomazga. Doveika iš Agnės sužino, kas jo namuose dedasi, ir netikėtai grįžta naktį namo, norėdamas užklupti nusikaltėlius, bet ant jo galvos krinta dar kitas smūgis – Krivickas šį kartą padega jo daržinę. Doveika griebia šautuvą, užmuša Krivicką, paskui pamato Tilių su savo žmona, peršauna Tilių ir pats tuomi krinta po likimo dalgiu.

Norėtusi išvengti įspūdžio, jog Katiliškis yra nepagydomas pesimistas, kuriam galutinė realybė yra pražūtis. Kaip tik priešingai – po tokio stipraus žmonių tragedijos pavaizdavimo jis gali atrodyti net nepagydomu optimistu; nes jame aiškiai jaučiamas nenugalimas žmogaus ir gamtos gajumas, pro visas nelaimes prasiskverbia paslėptas žinojimas, kad ir žmonės, ir gamta išters šias permainas, atgaus pusiausvyrą, ir gyvenimas eis toliau. Romane duodama suprasti, kad Tilius galbūt pasveiks ir paveldės Doveikos ūkį ir net pačią Doveikienę ir kad Agnė perkentės savo nelaimę ir susikurs šiokią tokią ateitį.

Kada menininkas įvykius, nors ir katastrofiškus, visiškai kontroliuoja, rezultatas visuomet didesnis negu vien tikrovės pavaizdavimas. Prisideda dar vienas matavimas: visa, kas egzistuoja ant žemės ir danguje, būna dar padauginta iš genijaus, t. y. iš individualios kūrėjo, vaizduotės, išgyvenimo ir sugebėjimo save efektingai išreikšti. [...]